

Ижтихад жана Жаңылануу бул ижтихаддын жана анын азыркы замандагы Мусулман экономикалык жана билим реформасы менен өнүгүүсүнө негизделген жаңылоосунда ойногон ролунун анализи. Исламдын биринчи кылымдарында мусулмандар бат кеңейип келе жаткан коомчулуктагы ар кандай көйгөйлөрдү жана кыйынчылыктарды Куранга жана сүннөткө таянп чечишикен. Бул ыкма ижтихад деп белгилүү. Кылымдардын өтүшү менен ижтихаддын эшиктери окумуштуулар иштеп чыккан токтомдордун пайда болушу менен жабыла баштаган. Мусулман дүйнөсүн кылымдар бою начарлап кеткен абалын кайра жандандырып калыбына келтирүү үчүн биз ижтихадды кайра жаңылашыбыз керек деген ой бар.

Интеллектуалдык жаңылануу мурунку түшүнүктөрдү жокко чыгарып же жаңы ой жүргүртүү системасын орнотпойт деп далилдейт. Тескерисинче, ал маанилүү эрежелерге жана усулдарга негизделген жана биздин замандын талаптарына ылайыкталган идеяларды бекемдөөнү жана аларды кайра ачууну камтыйт.

Ислам Ойлору Эл аралык Институту (IIIT)

978-1-56564-981-1

ИЖТИХАД жана ЖАҢЫЛАНУУ

ИЖТИХАД
and
RENEWAL

Said Shabbar

(IIIT) «Кыскача сунушталган китептер» сериясы

Сайд Шаббар

ИЖТИХАД ЖАНА ЖАҢЫЛАНУУ

Ислам Ойлору Эл аралык Институту (ИИТ)

Бишкек - 2020

Китептин демоорчусу:
Ислам Ойлору Эл аралык Институту (ИИТ)
Херидон, Вирджиния, США
Билим Интеграция Институту
Грузия, Тбилиси

Китепти англ исчеден кыргызчага которгон **Улан Алманбетов**
Китептин редактору **Беделбек кызы Вера**

Автору **Саид Шаббар**

Ижтихад жана жаңылануу / Которгон: Улан Алманбетов – Б.: 2020. – 40 б.

Бул китеп жалпы окумандарга, Ислам динине кызыккандарга, Ислам динин изилдегендеге өтө пайдалуу. Бул китептин өзгөчөлүгү – исламга болгон жаңы көз карашты сунуштайт. Мусулмандарды калыптанып калган эски көрүнүштөрдөн арылтып, чыныгы ийгиликке жеткире турган жолдору чагылдырылат.

Китеп «Ихсан Хайрия» коомдук фонду тарабынан бастырылган

**КЫРГЫЗСТАН МУСУЛМАНДАРЫНЫН ДИН
БАШКАРМАСЫ**

**Бул китеп Кыргызстан мусулмандарынын дин башкармасы тарабынан
тастыкталат. №**

Ijtihad And Renewal (Kyrgyz)

Said Shabbar

IIIT Books-In-Brief Series

Ижтихад жана жаңылануу

Саид Шаббар

(ИИТ) «Кыскача сунушталган китептер» сериясы

© Ислам Ойлору Эл аралык Институту (ИИТ)

The International Institute of Islamic Thought (IIIT)

P. O. Box 669

Herndon, VA 20172, USA

www.iiit.org

IIIT London Office

P.O. Box 126

Richmond, Surrey

TW9 2UD, UK

www.iiituk.com

ИЖТИХАД ЖАНА ЖАҢЫЛАНУУ

Бул Ислам Ойлору Эл Аралык Институтунун (IIIT) кыскача китеңтер сериясы окурмандарга түп нусканын негизги мазмуну жөнүндө түшүнүгүн берүү үчүн институттун негизги публикацияларынын кыска формага келтирилген баалуу коллекциясы болуп саналат. Окуганга ыңгайлуу, убакытты үнемдөгөн кыска форматта чыгарылат. Бул конспекттер чоңураак, ири публикациялардын жакындан кылдат изилдеген обзорлору болуп, окурмандарды түп нусканы андан ары тереңдеп изилдөөсүнө түрткү болот деп үмүттөнөбүз.

“Ижтихад жана жаңылануу” аттуу китебинде Саид Шаббар азыркы Мусулман дүйнөсүнүн өзгөрүүсүнө жана жаңырышына болгон ижтихаддын башкы ролун анализдөөгө аракет кылат. Исламдын биринчи кылымдарында окумуштуулар Куранга жана Сүннөткө таянып, өзүлөрүнүн акылын колдонуп, өз алдынча ойлонушкан; бирок, мезгилдин өтүшү менен окумуштуулардын жаңы токтомдорду ойлоп чыгаруусу менен ижтихаддын дарбазалары жабык боло баштаган. Интеллектуалдар, реформачылар, дин изилдөөчүлөр, либералисттер, социалисттер, ал тургай секуляристтер өзүлөрүнүн жеке кызыкчылыктарынын призмасы аркылуу артка кетүүнү өзгөрткөнгө умтулушуп бирок ийгиликке жетишкен эмес. Мусулман коомчулугунун азыркы шарттары Мусулман цивилизациясынын жана маданиятынын күчтүү, биримдиктүү жана көз карандысыз болгон жогорку чекитиндеги ар түрдүүлүктүн, келишпестиктин, ал тургай карама-каршылыктын деңгээлин эсепке албайт. Азыркы таптагы үстөмдүк кылган кырдаал бир нече так кадамдар менен так коюлган максаттарды талап кылган чукул көйгөйлөрдүн тегерегинде биригүүгө чакырат.

4

Шаббар окутуулары эң көп колдонулган адамдардын, тагыраагы Ислам мыйзамынын ар түрдүү мектептеринин негиздөөчүлөрүнүн *taqlid*ди айыптоосун жана тыюу салуусун жана ижтихаддын, изилдөөнүн маанилүүлүгүн чечкиндүү түрдө колдоосун жана аны кубаттоочу далилдерди издөөсүн ирония аркылуу көрсөтөт. Ал *mujtahid*, же ижтихад менен алектенүүгө дасыккан деп эсептелген адам жооп берүүчү талаптарды карайт. Шаббар Исламдагы интеллектуалдык жаңылануу мурунку түшүнүктөрдү жокко чыгарып же жаңы ой жүгүртүү системасын орнотпойт деп далилдейт. Теске-рисинче, ал маанилүү эрежелерге жана усулдарга негизделген жана биздин замандын талаптарына ылайыкталган идеяларды бекемдөөнү жана аларды кайра ачууну камтыйт. Ошентип, ал Исламдын мыйзам токтомдорун реалдуу жашоодогу кырдаалдарда колдонууга болгон туура мамилеси реализмге, орточолукка жана ой менен аракеттин бекем түзүмүнө чакырат деп далилдейт. Бул элементтер абдан маанилүү, анткени алардын баары төң өз алдынча Ислам мыйзамынын башкаруусунун туура колдонулушун камсыздай албайт. Алардын баары биригип чогуу иштегенде гана биз азыркы Исламдын ой жүгүртүүсүн түзгөн чынжырдын кишендерин бириктире алабыз, деп ырастайт Шаббар.

БИРИНЧИ БӨЛҮК

Азыркы Ислам ой жүгүртүүсүндөгү жаңылануу жана ижтихад кыймылы:
негизги терминдер жана түшүнүктөр

БИРИНЧИ БӨЛҮМ

Ижтихаддын мааниси жана анын көз караш (al-Ra'y) менен байланышы тууралуу

**Ижтихад – анын келип чыгышы, Ислам мыйзамынын
контекстиндеги мааниси жана техникалык термин катары
колдонулусу**

Jahada же *jahuda* деп айтылган үч жактуу унгуту *j-h-d*, аракет жумшоо кыймылын түшүндүрөт. Көп сөздүктөр, алардын ичинде *Lisan al-Arab*, *jahada* же *jahuda* сөздөрүнүн айырмасын көрсөтөт, *jahada* жөн гана аракет жумшоо болсо, *jahuda* ошол эле процесс бирок кыйынчылык элементи кошулган кыймыл катары карапат. *j-h-d* унгусунан келип чыккан көп колдонулган сөздөр, кыймыл жана сүйлөө деңгээлинде өтө чоң күч жана аракет процессин түшүндүргөн этиштен жасалган зат атоочтор жихад жана *mujahadah* сөздөрүн камтыйт; жана ижтихад сыйктуу эле туруктуу аракет жумшоо кыймылын түшүндүргөн *majhud* жсана *mujahadah* зат атоочторун дагы камтыйт, *j-h-d* унгусу Курандагы бир нече сөздөрдүн түзүлүшүндө кезигет, анын ичинде *jahada* (*jahadak*, *tujahidun*, *jahidhum*) жана куралдуу жаңжалда жумшалган күч-аракетти билдирген, байлыкты короттуу процессин билдирген же башкаларды чындыктын билдириүүсүн кабыл алууга чакырган кыймыл-аракет катары саналган жихад сөзү.

Ижтихад термининин өзү Куранда кезикпейт. Бирок, ушул сөз аркылуу берилген маани Курандын көп жеринде кезигет. Хадис адабияты болсо ижтихаддын айкын юридикалык аспекттерин белгилеп көрсөтөт. Пай-гамбардын (САВ) ачылышты кабыл алып баштоосундагы жагдайларды кеп кылганда, мисалы Айша анын мындай деп айтканын кабарлайт: “Ал (Жебрейил) мени карман туруп менин бардык күчүм калбай калгыча кысты.”

Ислам юриспруденциясынын алдыңкы мектептери түзүлүп жана Исламдын юридикалык негиздери (*usul al-fiqh*) ачык аныкталғандан кийин ижтихад иретке келтириүгө жана стандартташтырууга багытталған. Ушул көз караштан алганда, окумуштуулардын *usul al-fiqh*ди аныктоосундагы көп айырмачылыктар алардын *mujtahid* (ижтихад менен алектенген адам), каралып жаткан суроолору же мыйзамдуу, божомолдонгон, анык, рационалдуу же башка токтом түрлөрүнө карата байкоо жүргүзүүсүне ылайык болгон. Ибн Хазм *Al-Ahkamda* мындай деп жазат: “Ислам мыйзамынын контекстинде ижтихад термини бардык тийиштүү токтомдорго таянып окумуштуулардын билим алуу аракети болуп эсептелет.” Имам аль-Газали (505 /1111) “окумуштуулар ижтихад терминин Ислам мыйзамына негизделген токтомдор менен өзүн-өзү тарбиялоого болгон аракетин көрсөтүгө колдонгон”, - деп айтып өткөн. Чындыгында, мыйзам токтомдорунун келип чыгуусу *мужтахиддин* тапшырмаларынын бир белүгү болушунун так шарттоосу көп жылдар бою өнүгүп келген ижтихаддын техникалык аныктамасынын жана аны башка юридикалык аракеттерден айырмалап турганынын чечүүчү аспекти болуп саналат.

Жыйынтыгында, ижтихад эки критерийдин алкагында бааланат: (1) ал божомолдуу иштерди карайбы же чечилген иштер менен алектенеби, (2) ал туурабы же туура эмеспи. Экинчи критерий биринчиси менен диний билимдин бир гана юридикалык иштердин эмес бардык суроолору менен байланышта. Андан сырткары, теологиянын ар бир тармагы, Исламдын мыйзамдуу негиздери жана юридикалык маселелер изилдөө, индуктивдик жана далилдерди колдонуу айрым ыкмалары менен байланыштырылат.

Башка цивилизациялар көргөн интеллектуалдуу жана рационалдуу өнүгүүлөрү менен мусулман коомчулугунун төң кете албаганы башкы тоскоолдук болуп саналат. Ушуну менен, Ислам юриспруденциясы солгундоо жана қыскаруу мезгилин башынан өткөргөндө акыл-эстин ролу мусулман коомчулугунда каттуу сокку менен бет келген, ижтихад өткөн мезгилге тиешелүү болгон жана мусулман коомчулугу бир кезде ээ болгон алдыңкы дүйнөлүк цивилизациясынын позициясынан кайткан. Өзүнүн мурдагы позициясын жана өнүгүүсүн кайтаруу учун мусулман коомчулугу ижтихаддын көнүрүлгүн ыкмасын жашоонун бардык жактарында: саясат, экономика, Ислам юриспруденциясы, хадис илимдери, тил илими же башка болову, мунун баары айрыкча ой

жүгүртүү ыкмасы менен байланышаарын эске алуу менен калыбына келтириүү зарыл.

Ижтихад жана көз караш (*Al-Ra'y*)

Jami Bayan al-Ilm wa Fadlihi аттуу китебинде, Ибн Абд аль-Барр (463/1071) *ijtihad al-ra'y* суроолорун талкуулоодо Пайгамбардын Сахабаларынан өткөн бир нече хадистерди жана салттарды мисалга келтириет. Өзүнүн *I'lam al-Miwaqqi'in* аттуу китебинде Ибн аль-Кайим (751/1350) көз карашты уч даражага бөлгөн:

(1) айкын негизсиз, (2) негизделген жана (3) күмөндүү. Мусулман окумуштууларынын көз карашка болгон ойлорун кийинки эки позициядан караса болот: (1) Куран, Сүннөт жана Мусулман окумуштуулар коомчулугунун бир пикирдүүлүгүнүн колдонмоловуна негизделген болсо көз караш мактарлык жана (2) көз караш айыптоого татырлык. Имам аль-Шафи *qiyas* сөзүн ижтихад сөзүнө төцөп, эки терминди бирдей колдонгон. Ушундай кылуу менен ал ижтихад менен юридикалык артыкчылыктын (*istihsan*) ортосундагы чаташтырууга жол бербөөнү көздөгөн.

Мустафа Абд аль-Раззактын ою боюнча азыркы Мусулман окумуштуулары *ижтихад алрайдын* мыйзам токтомдорун жазууда колдонулушун Мусулман ойчулдарынын арасында өнүгө баштаган рационалдуу перспективанын биринчи жыйынтыгы катары көрөт. Курандын колдоосу менен өнүккөн рационалдуу перспектива юридикалык мектептердин жана юриспруденциянын негиздери болгон *usul al-fiqh* деп аталган сабактын пайда болушуна себеп болгон. Фатхи аль-Дурайнинин (1923-2013) ою боюнча *al ra'y* же *ijtihad al-ra'y* бир гана абстракттуу ой жүгүртүүнүн чагылдырылуусу эмес, анткени кантсе да Исламда абстракттуу ой жүгүртүү мыйзамдын булагы эмес. Аныгында, бул адамдарга мыйзам чыгаруу үчүн диний укукту мыйзамсыз алуу. Окумуштуу *ijtihad al-ra'y* менен алектенип жатканда, анын көз карашы бир гана тексттеги сөздөр берген маанилерге же тилдин логикасына негизделбейт. Тескериисинче, текст менен окумуштуунун интеллектуалдык туюмунун байланышы ал логикалык каталарды кетирбеш үчүн же эмоцияга, жеке каалоолоруна же адилетсиздикке берилбеш үчүн белгилүү эрежелер жана принциптер менен башкарылат.

Ижтихад термини башка терминдерге, мисалы *tafsir* (түшүндүрүү), *ta'wil* (талкуулоо) карама-каршы колдонулат. Адиб аль-Салих (1926) *tafsirdi* “сөздөрдүн маанилеринин жана аларды токтомдорду жана жазма буйруктарды жазууда туура колдонуу үчүн туура түшүндүрүүсү” - деп аныктаган. *Tafsirte* ушундай аныктама берилүүсү менен, ижтихаддын *tafsir* процессиндеги максаты тексттин мааниси менен юридикалык колдонууларды түшүндүрүп берүү болот. Ушуну менен биз сөз кылып жаткан ижтихад ейдөдө айтылган биринчи даражага кирет. Тагыраагы Куран жана Сүннөткө негизделген Ислам мыйзамына туруктуу мактарлык түшүнүк. *ra'* терминин болсо ижтихаддын ордуна колдоно берсек болот.

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ

Ижтихаддын методологиялык талаптары тууралуу

Ижтихадды колдонуу расмий булакка негизделиши керек. Эгер бир рөөнүн ижтихадынын булагы Кудайдын Элчисинин баяндоосу болсо, ал баяндоо Курандын ачылышын алганы жана билдириүүнү катасыздык менен башкаларга жеткириүүсү менен колдоого алынган расмий баяндоо болуп саналат. Аль-Шавканинин (1250/1834) ою боюнча Пайгамбардын сахабаларынын ижтихад аркылуу пайда болгон көз караштары мыйзамдын, эгер ал Пайгамбар тарабынан колдоого алынып ырасталса, расмий негиздери болгон. Абу Ханифа (150/767) Кудайдын китебинде жазылган бардык нерсени өздөштүрүү керек деп эсептеген. Эгер ал анда жооп таппаса, Кудайдын Элчисинин Сүннөтүнө кайрылган, андан кийин гана сахабалардын айткандарын караган.

Имам аль-Харамайн аль-Жувайнини (478/1085), тескерисинче, адамдар сахабалардын ойлорун колдонбай, кийинки окуумуштуулардын окууларына таяныш керек, анткени алар маселелерди терең изилдеп, кайсы бир суроолордун тегерегиндеги жагдайларды кецири карашкан деп айткан. Аль-Жабири Ислам мыйзамын азыркы заманга ылайыктап колдонуу үчүн биздин Ислам мыйзамынын токтомдорун колдонуубузду башкарып турган бийлик булагын орнотуу керек деп эсептейт. Демек, бир гана сахабалардын мисалы мусулмандарды бир көз караштын тегерегине чогулта алат, анткени алар кандай юридикалык мектептердин жана ар түрдүү маселелерди чечүүдө жаралган айырмачылыктардан мурда пайда болгон.

Ижтихад жана ачык тексттер

Ижтихаддын чеги чечкиндүү эмес, божомолдуу; ошондуктан, “Ачык тексттер менен ижтихад жок” (*la ijtihad ma'a al-nass*) урааны айтылат, алар ишенимдүүлүк жана мааниси жагынан чечкиндүү тексттер. Бул ураан дагы деле күчүнде бирок, мунун талкуулоо темасына айланганынын себеби ал Куран жана Сүннөттөгү тексттерди жаңыча жана креативдүү түшүндүрүүсүнө тоскоол болгон. Суроо: Эгер текст толук чечилген деп эсептелсе, биз ага карай ижтихаддын эч бир түрү менен алектене албайбызы?

Кадимки, экинчи даражадагы маселелерди чечкен чечкиндүү ишенимдүүлүк менен маанидеги тексттерди караганда, ижтихад мурда ушул тексттен алынган токтомдорду жокко чыгарбайт. Бирок ал мурдагы токтомдон ары кетиши мүмкүн. Азыркы убакта, илгерки замандагыдай эле, ижтихаддын иши эки тармак менен чектелип турат: (1) Куран жана Сүннөттөгү ачык тексттер карабаган көйгөйлер жана (2) башынан божомолдуу тексттер. Буларга биз ижтихадка ылайыктуу үчүнчү тармакты кошо алабыз, Фатхи аль-Дураини атаган тексттик тиркеме.

Азыркы ижтихадды алыш караганда, Абд аль-Мажид аль-Нажжар (1945) текст канчалык толук караган болсо, тексттин түшүндүрмөсүн берүүдө аз роль ойнолот жана тескерисинче деп сунуштаган. Андан соң, Юсуф аль-Карадави (1926 ж.) мындай деп шарттайт: (1) “ижтихад маселени чечүүдө толук тактыкка жетүү керек”, - деп талап коет; (2) толук чечилген маселелер ижтихадда карабайт; (3) божомолдуу тексттер жана токтомдор толук чечилген деп саналбашы керек; (4) азыркы таптагы юридикалык жана салтка таянган мектептердин ой жүгүртүүсүндөгү болгон келише албастыкты жоюу боюнча иш жасалышы керек; (5) жаңы пайдалуу көрөгөчтүктөр кубатталышы керек; (6) коомдук ижтихадка өтүү муктаждыгы бар, анткени топтун көз карашы бир адамдын көз карашынын кыйла туура деп эсептелинет.

Ижтихад жана юриспруденция негиздери

Ислам мыйзамы көндик жана ийкемдүүлүктүн жетишерлик дөнгөэли менен айырмаланат. Ошондуктан, ал ар кандай кырдаалга жараша колдонулган токтомдорду кароодо талкуулоорго жана аныктоолорго жетишерлик орун берет. Эч бир анык тексттер тарабынан карабаган

kyrdaaldarда кийинки ыкмаларды колдонууга мүмкүн: аналогиялык талкуулоо (*qiyas*), мыйзамдуу артыкчылык (*istihsan*), чектелбеген кызычылыктарга негизделген талкуулоо (*istislah*) жана башкалар. Ислам мыйзамынын негизги максаттары жана ниеттери жетишерлик түрдө түшүнүктүү болгон үчүн алар мусулман укукчуларына өзүлөрүнүн талкуулоорунда материалдык жана руханий кызычылыктарын эске алуусуна уруксат берет. Аларга ошондой эле, мыйзам токтомдорунда конкреттүү негиздерди, эгер ал токтомдор *ta'abbudiyyah* болбосо (белгилүү негизи жок адам акылы менен түшүндүрө алгыс буйруктар жана токтомдор) анализдей алууга дагы уруксат берилет.

Irshad al-Fuhul аттуу эмгегинде аль-Шавкани “бир пикирдүүлүк” деп каторулган *ижма* сөзүн “Пайгамбардын өлүмүнөн кийинки мусулман коомчулугундагы *мужтахиддердин* макулдашуусу” - деп аныктаган. *Ижманын* мындай аныктамасы төмөндөгүдөй маанини берет: эгер (1) аталган макулдашуу ижтихад менен алектенүүгө билими жок адамдарга карата айтылса, (2) Мусулман коомчулугунан башка коомчулукка карата колдонулса, (3) бул Пайгамбардын тириүү кезиндеги болгон макулдашуу болсо, ал “бир пикирдүүлүк” аныктамасынын ичине кирбейт.

Бир пикирдүүлүк ар башка мааниде түшүндүрүлгөндүктөн ал эч кандай билимди же жемиштүү аракетти арттырган эмес. Аны колдонууга тыюу салгандар ага карата көптөгөн каршы жүйөлөрдү айтып чыгышкан. Бирок, көп окумуштуулар мындай каршылыктарды жокко чыгарып, бул түшүнүктүн негиздүүлүлгүн орнотууга аракет кылышкан. Бир пикирдүүлүктүн ишенимин арттырууга каршы чыккандардын айынан жарагалган тоскоолдук мусулмандар дын тарыхый тажрыйбасы менен далилденет. Мисалы, Пайгамбардын сахабаларынын доорунан башка мусулман коомчулугу эч качан окумуштуулар баяндаган бир пикирдүүлүктүү көргөн эмес.

Ошентип, өзүнүн *Irshad al-Fuhul* аттуу эмгегинде, усул окумуштуусу аль-Шавкани мындай деп жазат: “Биз бир пикирдүүлүктүн ишенимдүүсүн жактагандардын жүйөлөрүнүн негиздүүлүлгүн кабыл алсак дагы, бул жүйөлөрдөн биз ал адамдар бир пикирдүүлүктүн негиздүүлүлгүнө жетти деген гана тыянак чыгара алабыз.” Бир нерсенин негиздүүлүлгүнүн далили бизден аны колдонууну талап кылбайт. Ахмад Шакир (1892-1958) “Усул окумуштуулары талашып жаткан бир пикирдүүлүктүн түрү

жөн гана ишке ашырыла албайт, ал жөн гана иллюзия. Көп укукчулар көйгөйлөр менен алагды болгондо жана өз пикирин колдогон далилдүү жүйөлөр жок калганда “бир пикирдүүлүктү” өз жагында деп эсептеп, каршылаштарын атеист (динсиз) деп аташат”, – деп айткан. *Maqasid al-Shari'ah al-Islamiyyah wa Makarimiha* (Ислам мыйзамынын максаттары жана барктары) аттуу китебинде Аллал аль-Фази (1910-1974) “Бир гана негиздүү бир пикирдүүлүк бул *мужтахиддерден* башталган бир пикирдүүлүк. Бир пикирдүүлүктүн ишке ашпай калуусунун жок дегенде эки себеби бар: (1) ага жетүү үчүн демдин жетишсиздиги жана (2) дүйнө жүзүндөгү бардык мусулмандарды бириктире турган Халифаттын кыйрашы” - деп жазган.

Мен динге ишениүүчүлөрдү кенешуүгө жана өзүлөрүнүн чечимдерин бекитүү үчүн чогулткан Сахабалардын кылгандарын колдоонун эч кандай жакшы жагын көрбөйм. Акыры, ал кезде Мусулман коомчулугу кептелген кырдаал азыр ичтен бөлүнүүнүн кысымынан жана сырттан душмандыктын кысымынан кыйрап бараткан азыркы Мусулман коомчулугу кез келген кырдаалдан таптакыр башка болгон. Андан сырткары, жердеги бийлик менен Куран окутууларын айкалыштыра алган өзгөчө көрөгөчтүккө ээ, өз заманынын алдыңкы *мужтахиддери* болгон Халифтер алардан кийин келгендерден бир топ алдыда болгонун белгилеп кетүү керек.

Ижма, мусулман коомчулугунун *мужтахиддеринин* бир пикирдүүлүгүнөн түзүлөт. Бул бир пикирдүүлүк кийин согуш убагында Мусулмандар фронтто болбосо динди изилдөөлөрү керек жана “... үйүнө кайтып келген бир туугандарын окутуу керек...” - деп *аль-Тавба 9:122 сүрөөсүндө* жазылган буйрук менен биргеликте мусулман коомчулугунун башка мүчөлөрүнө дагы жайылышы керек. Ушуну менен окумуштуулар коомчулугунун бир пикирдүүлүгү, жыйынтыгында, жалпы Ислам коомчулугунун “бир пикирдүүлүгү” болуп калат. Бул толук биримдүүлүктү сансыз чектелген биримдүүлүктөр менен алмаштырууга себеп жок. Ошондой эле, бул түшүнүктү бир пикирдүүлүк ишке ашпай турган денгээлге кенейтүүнүн себеби жок.

Комуналык же топтук ижтихад мусулман коомчулугунун ишенимдерине баш ийүү буйругунун жообу; бул ошондой эле мусулман коомчулугунун интеллектуалдык, маданий, саясий жана коомдук биримдигинин, күчтүүлүгүнүн жана бирдиктүүлүгүнүн билдириүүсү.

Негизинде, бул топтук ижтихаддын иши кайсы түрдө аткарылаары, ага жетүү үчүн ыкмаларды колдонуудагы жана ушундай коммуналык ижтихад менен мамлекеттик органдардын байланышында болгон пикир келишпестиктерди эске албаганда, мусулмандар мындай коммуналык ижтихадды уюштурууга жана анын мүчөсү болууга макулдашат.

Кээ бир ойчулдар Ислам илимдеринин алдыңыз окумуштуулары бара турган академия курууну сунушташкан. Ислам дүйнөсүнүн бардык жеринен келген жана юридикалык мектептердин бардык чөйрөсүнүн өкүлү болгон мындай окумуштуулар мусулман коомчулугунун муктаждыктарын талкуулап, ич ара бардык мусулмандарга тиешелүү болгон токтомдорду колдоп жана өзүлөрүнүн чечимдерин билдиришмек. Дагы бир башка сунуш мусулман өлкөлөрөү “компетенттүү окумуштууларга” жалпы мусулман дүйнөсүнүн атынан мыйзам чыгаруучу кенешин түзүүгө жана алардын чечимдери бардык өлкөлөргө “милдеттүү” болуусун шарттаган ыйгарым укук берүү болуп саналат.

Аль-Турабинин ою боюнча, ижма түшүнүгү компетенттүү окумуштуулардан мыйзам токтомдорун издең табуу формасын алуу болуп саналат. Түз эмес бир пикирдүүлүккө парламенттик өкүлчүлүк системасы аркылуу жетсе болмок. Башкача айтканда, дүйнөдөгү мусулмандар тандаган парламенттик кенеш кайсы бир маселелер боюнча расмий бир пикирдүүлүктүү иштеп чыгууга жооптуу болмок. Эгерде, аныгында, ижма мусулмандардын интеллектуалдык жана саясий биримдигин камсыздаганга умтулган дүйнөдөгү бардык мусулман коомчулугунун бир пикирдүүлүгү катары каралса, анда расмий чечим чыгаруучу органдарды тартуу үчүн ага жетүү процесси жетишерлик деңгээлде кенири болушу керек.

Ижма же бир пикирдүүлүк терминин караганда, биз “ижтихад” терминин Ислам юриспруденциясынын чөйрөсүндө ыйгарылган мааниден дагы кененирээк, көп нерсени камтыган мааниде колдонуп жатабыз. Биз кеп кылыш жаткан нерсө бол ижтихаддын кененирээк маанидеги мусулман коомчулугунун булактарын жана дараметтерин камтыган бир түрү.

ҮЧҮНЧҮ БӨЛҮМ

Ижтихаддын шарттары жана макулдашүү-пикир келишпестик диалектикасы тууралуу

Ижтихадка байланышкан эң бир талаш темалардын бири *мужтасиҳ* же ижтихад менен алектенүүгө толук компленттүү деп эсептелген адам жооп берүүчү шарттар болуп келген. *Усул* окумуштуулардын жооп берүүчү шарттардын түрлөрү жана алардын катуулугу же жумшактыгы жөнүндө көз караштары көп айырмаланган. Бул талашуу азыркы убакка чейин уланып келет, өзгөчө мусулман коомчулугунун жашоонун бир нече тармактарында өнүкпөй калуусун эске алганда.

Азыркы ой жүгүрттүү жана сактоо-кайра кароо кайым айтышы

Мужтасиҳдер жооп берүүчү шарттар жөнүндө азыркы талаш эки жалпы тенденцияга алып келди. Биринчи тенденция бул шарттарды кайра карап чыгуу жана алардын салттык түрдө аткарылуусун женилдетүү болсо, экинчиси аларды өзгөчө азыркы күндө илимий окуулар жана жетишкендиктерге мүмкүнчүлүктөрдүн жакшырганын эске алганда өзгөрүүсүз сактап калуу болуп саналат. Биринчи ушундай ачык шарттарды кое баштаган адам аль-Шафии болушу мүмкүн. Бул шарттардын кайра каралып чыгуусуна болгон бир жүйө алар Курандагы жана Сүннөттөгү тексттерге негизделбөгөн болуп саналат. Тескерисинче, алар ижтихаддын руханий ачылышты терең түшүнүү жана колдоого болгон ишин аткаруу учун керек деген ишенимге негизделген. Бирок бул ыкмалардын бири дагы ачык текстте жазылбагандыктан, пикир келишпестик пайда болгон. Өтө эле көп талап кылуучу шарттарды мужтасиҳдерге жүктөө ижтихаддын рухун өлтүрүп, тууроого болгон ынтасын биротоло сактап калды деп сунушталган.

Аль-Турабинин ою боюнча, ижтихадды башкарып турган эрежелер жөн гана коомду экиге, өзүлөрүнүн дини жөнүндө ой толгоо жооп-керчилигинен бошотулган карапайым эл жана диндин сырлары жана ички чындыктарына үстөмдүүлүк кылган интеллектуалдык элитага бөлгөн расмий чектер эмес. *Мужтасиҳ* болуу учун белгилүү бир расмий критерийди колдонууга болот, мисалы, кайсы бир тармакта университет даражасы болушу керек. Бирок, кандай гана расмий квалификациялар

болжосун, ақыркы чечим жалпы Мусулман элине калтырылышы керек.

Дагы бир өзгөчө мүнөздүү шарт Исмаил Ражи аль-Фаруки кошкон “Исламчылык” термини. Ал өзүнүн мындай шартты кошуусун, биринчиден, “Исламчылык” усул окумуштуулары талап кылган бардык шарттарды утурлаган шарт болгон деп актайды. Экинчиден, *мұжтахиддер* иштеп чыккан токтомдор Ислам баалуулуктары менен доктриналарынан келип чыккан биринчи кезектеги максаттар же ниеттер менен башкарылат.

Ижтихад менен алектенүү үчүн қоюлган шарттар: тарыхый жана заманбап үлгүлөр

Al-Burhan аттуу китебинде аль-Жуванин башка усул окумуштуулары жазган *мұжтахид* болуу үчүн керектелген сапаттарды жыйынтыктап жазып чыккан. Аль-Исфараини (317-418/949-1027) кырктан кем эмес мындай айырмалоочу сапаттарды атаган. *Мұжтахид* мисалы (1) толук бойго жетиш керек; (2) Араб тилин жакшы билиш керек; (3) Куран жана сүннөт илимдерин, Ислам мыйзамынын негизги булактарын, тарыхты, хадис илимдерин жана юриспруденцияны билиш керек жана (4) адамдардын психологиясын ички туюм менен түшүнүш керек. *Al-Mustafsada* Имам аль-Газали “биринчиден, биз Ислам мыйзамынын жогорку максаттарын жакшы түшүнүшүбүз керек жана тиешелүү маселелерди жана суроолорду көтөрүп чыгып жана чечип, ошондой эле аларды маанилүүлүгүнө карап кое алышыбыз керек. Экинчиден, *мұжтахид* адилеттүүлүкту башкаларга жайылта аларын далилдеп, күнөөлөрдөн алыс болгон чынчыл мүнөзгө ээ адам болушу керек” - деп шарттаган.

Аль-Заркаши айтып өткөн шарттардын бири, ал “түшүнүү жолу” (*kaufiyat al-nazar*) деп атаган, башкача айтканда далилдерди жана аныктамаларды колдонуп, негиздүү божомолдорду жасоого түшүнүгү болгон. Бул жөнүндө аль-Заркаши мындай деп жазган: “Бул аль-Газалинин (мұжтахид) логика илимин түшүнүүсү керек деген талабына негизделген.” Бирок, *Majti al-Fatawada* Ибн Таймия (728/1328) эгер кимдир бирөө логиканы түшүнүү ижтихад менен алектенүүгө болгон шарт болуш керек деп талап кылса, бул талап жөн гана талап кылуучунун “Ислам мыйзамы менен логиканын чыныгы маанисин тоготпоосун” көрсөтүп турат деп айткан. *Мұжтахиддин* квалификациясы буюнча аль-Заркаши *Al-Bahr al-Muhitte* буларды санап өткөн: “көрөгөчтүк

жана акылдуулук”, “диндин башкы булактарын толук түшүнүүсү” жана “арифметиканы билүүсү”. Аль-Шатиби *мужтахиддин* буга чейин эч ким кененирээк шарттабаган квалификацияларын эки шарт менен жыйынтыктаган: (1) Ислам мыйзамынын максаттары менен ништерин толук түшүнүү жана (2) токтомдорду бул түшүнүккө негиздеп жыйынтыктай алуу. Аль-Разинин ою боюнча “Кайсы бир тармактагы окумуштуулардын бир пикирдүүлүгү бар же жок экенин чечүүдөгү адамдардын көз караштары эске алынган адамдар ошол тармактагы квалификациялуу *мужтахиддер*.”

Аль-Карадави *мужтахид* сегиз нерседе билимдүү болуш керек деп шарттайт: Куранда, сүннөттө, араб тилинде, бир пикирдүүлүктүн пункттарында, юриспруденциянын негиздеринде, Ислам мыйзамынын максаттарында, адамдарда жана жашоо көйгөйлөрүндө. Аллал аль-Фазинин ою боюнча *мужтахид* уч негизги булактарга таянат: (1) диний тараптан берилген далилге негизделген билим; (2) айрым араб сөздөрүнүн маанилерин изилдөө; (3) далилдерди салыштыруу жана мыктысын тандап алуу процесси. Аль-Хажви аль-Таалиби (1956) *Al-Fikr al-Sami* аттуу китебинде *мужтахидди* ар кандай академиялык дисциплиналарды түшүнгөн, рационалдуу далилдин баалуулугун ка-был алган жана лингвистиканы, араб тилин, диний негиздерди жана риториканы жакшы билген “интеллигенттүү чоң киши” деп аныктаган.

Ижтихадка байланышкан ой жүгүртүүдөгү “туура” жана “туура эмес” жактар

“Туура” жана “туура эмес” маселеси *мужтахид* болуу үчүн кайсы бир адам жооп берүүчү шарттар менен тыгыз байланышта. Бул шарттарды коюунун максаты билим көздөөчүнүн *мужтахид* ролун алууга даяр экенин камсыздоо. Ислам мыйзамы *мужтахиддин* токтому туура болсо ал эки, туура эмес болсо бир сыйлык алаарын шарттайт. Бирок, билими жок адамдардын ижтихад менен алектенүүсүнө тыюу салынат. Алардын токтомдору туура болсо дагы, алардын ойлоолору туура эмес деп жана туура эмес кылганы үчүн күнөөлүү деп эсептелишет.

Мусулман коомчулугунун негизсиз жанычылдыктарга жана туура эмес багытка үндөгөн идеяларга туш болуусу жана артта калуу, солгундоо жана алсыроодон жапа чегиши ижтихадды жашоонун көп тармактарында колдонуунун ишке ашпай калуусу менен түшүндүрү-

лөт. *Мұжтахиддер* ондоп жана жок кылмайынча, ижтихаддын негизсиз ойлору жана каталары улана берет.

Усул окумуштуулары бир гана “чындық” бар деп божомолдоп, мужтахиддердин баары алардын пикир келишпестигине карабай, өзүлөрүнүн башкаруусунда алардын кимиси “чындыкты” толук түшүнгөнүн аныктоо мүмкүн эмес деп эсептөө менен алардын баары туура деп жыйынтык чыгарышкан. Бирок, чындык ар кандай кырдаалга жараша ар түркүн формада болот деп эсептегендөр дагы бардык мужтахиддер туура деп табышкан.

“Туура жана туура эмести” талкуулоодо көп окумуштуулар “рационалдуу ыраствоо” (*аклият*) менен “мыйзамдуулук” (*шарият*) тармагындағы айырмачылыктарды көрсөтүшкөн. Рационалдуу ыраствоодогу ката кетирүү Кудайды жана анын Элчисин таанууга тоскоол болот, себеби бул тармакта бир эле чындык бар; бул чындыкты кабыл алгандар дин жолунда, ал эми кабыл албагандар динсиздер деп эсептелинет; ал эми бул экөөнүн ортосунда калгандарга карата көз караштар ар башка.

ЭКИНЧИ БӨЛҮК

Ижтихадка байланышкан жаңылануу (*tajdid*), тууроо (*taqlid*) жана жактоо (*ittiba*)

ТӨРТҮНЧҮ БӨЛҮМ

Ижтихад менен *таждиiddin* ортосундагы бири-бирин толуктоо жана дал келбеген пункттар

Сөздүктө, мыйзамда жана техникалык колдонууда аныкталган *Таждиid* термини

Үч жактуу *j-d-d* унгусу көп маанини берет. *Jadda* этиши (этиштен жасалган зат атооч *jiddah*), мисалы, жаңы болуу дегенди билдириет, ошондуктан *ijtahada* сөзүнө мааниси жагынан окшош. Окшош этиштер *tajaddada* (жаңылануу), *jaddada* (жаңылоо) жана *istajadda* (жаңы пайда болуу). Этиштен жасалган зат атооч *jiddah* артка кетүү жана начарлоо дегенди билдириген *bila* сөзүнүн карама-каршысы. Ошон үчүн, күнгө

жана айга карата колдонулган термин *al-jadidan* (“эки жаңы нерселер”), анткени алар эч качан начарлап же эскирбейт.

Куранда *jadid* сын атоочу алты жолу кезигээрин көрөбүз. Сүннөттө, тескерисинче *tajdid* жана ижтихад түшүнүктөрү багыттоого карата колдонулат. Сүннөттө биз *j-d-d* уңгусунан келип чыккан сөздөр начарлоого каршы катуулук, өз алдынчалық, улуулук, кубаттуулук, ачыктык жана жаңылык маанилеринде колдонулаарын байкайбыз. Кээ бир окумуштуулар жаңыланууну бир же бир нече адамдар баштаган кыймыл катары санаса, кээ бирлери жалпы коомчулук баштаган кыймыл катары эсептешет.

Бул адам же топ Ислам юриспруденциясында адистешүүсү керек эмес. Аль-Турабинин көз карашы боюнча, диний жаңылануу жалпы чогуу иштеген адамдар тобу аркылуу ишке ашырылыши керек, себеби азыркы заманда жашоо ушундай татаал болуп калганына байланыштуу интеллектуалдык жаңыланууну баштоо бир адамга чон тапшырма. Аль-Карадави диний жаңылануунун аныктамасын Пайгамбардын хадисине кошуп көнөйтүүнү сунуштаган жана бул жаңыланууну ишке ашыруу жалгыз адамдын эмес, чындыктын кызыкчылыгы үчүн иштеген жалпы топтун иши экенин белгилеген. Биз бир нерсени жаңылаганда биздин максат ал нерсенин маанисин өзгөртүү же башка нерсе менен алмаштыруу эмес, тескерисинче анын баштапкы калыбына келтириүү. Диний жаңыланууну алганда, ал диндин түпкү максаты менен эскертуусунө кайтуу болуп саналат.

Исламдагы интеллектуалдык жаңылануу мурунку түшүнүктөрдү жок кылып же жаңы ой жүгүртүү системасын орнотпойт. Тескерисинче, ал мурдагы идеяларды азыркы замандын талаптарына ылайыктап жана тиешелүү эрежелерге жана усулдарга негиздеп кайра таап чыгууну жана өнүктүрүүнү камтыйт. Анын расмий деп эсептелген маалымдамалары төмөнкүлөр: Куран, Пайгамбардын Сүннөтү, Ислам негиздерин түшүнүш үчүн механизмдер (акыл, бир пикирдүүлүк жана башка) жана Исламдын интеллектуалдык жана юридикалык мурасы.

Азыркы Исламдын интеллектуалдык жаңылануусунун үлгүлөрү

Жаңылануунун башталыш пункту Куранда жана Сүннөттө жатат. Биздин Куранды жана Сүннөттү түшүнүүбүз жана колдонуубуз Мусулман-

дардын биринчи муунунун, тагыраагы Пайгамбардын сахабаларынын, жана ошондой эле мусулмандардын кийинки муундарынын тажрый-балары менен кооздолуп жана башкарылат. Окумуштуулар жана ойчулдар айрым маселелерди кароодо жана түшүнүүдө айырмалана алышат, анткени мунун эгер негизги божомолдор менен максаттар чогуу болсо эч зыяны жок.

Дээрлик ар бир азыркы диний жана интеллектуалдык жаңылоонун үлгүлөрүн негизги, бири-бири менен төп келүүчү үч тармакка бөлүүгө болот: дин, ақыл-эс жана реалдуулук (конкреттүү жагдайлар) же ачылыш, адамзат жана аалам. Эч бир коомдук түзүлүш бир гана көркөм өнөргө, илимге жана ақылга таянып жашап кете албайт, себеби бул адамзатты алдыга түртүп өнүктүрүүчү руханий өлчөм болуп саналат. Эгерде руханий өлчөм жок болсо, цивилизация артка кетет, анткени эгерде кимдир бирөөнүн өйдөгө карай кетүүгө мүмкүнчүлүгү жок болсо, тартылуу күчүнүн күчү менен ал ылдыйга карай гана кете алат.

Цивилизациялык жаңылануунун жана жандануунун шарттары, Малек Беннабдын (1905-1973) көз карашы боюнча төмөнкүлөр: адамдар, жер жана убакыт. Бул үч факторлор мусулман коомчулугунун биринчи тарыхый баскычындыгы керектөөлөрүн каржылап туроочу коомдук капиталынын негизин түзөт. Ал эми азыркы замандагы артыкчылык берилип көнүл бөлүнүүчү нерселер деп Мунир Шафик (1934) төмөнкү өзгөчө чукул көйгөйлөрдү эсептейт: Мусулман коомчулугунун тышкы көзөмөлдөн бошонуп, өз аброюн жана өзүн-өзү башкаруу укугун кайтарып алуу; Дүйнө жүзүндөгү Мусулман коомчулугун кыйнаган бөлүнүүлөрдү жок кылып биримдүүлүккө жетүү; өнүгүү маселелери; коомдук адилеттүүлүк, адам наркы жана башкаруучулар менен алардын элдеринин мамилесине байланыштуу маселелер; айлана-чөйрөнүн булганышы; жакыр элдер төлөө үчүн иштеп жаткан насыя кыйынчылыктары; жана үй-бүлөлөрдүн ажырашуусу жана бузулусу.

Жаңылануу жана аны түшүнүүгө жана колдонууга болгон ар түрдүү көз караштар

Окумуштуулардын көз караштары (жаңылануу деп которулган) *тажрыйдид* термини менен башка ушуга жакын терминдердин ортосундагы айырмачылыктар боюнча айырмаланат. Бул көз караштын айырмачылыктарынын себеби кээ бир азыркы колдонуудагы терминдер мусулман

коомчулугунун тарыхый ишенимдери менен колдонууларына каршы келген аныктамаларды жана маанилерди алыш жүрөт. Алардын колдонулушун токтотуунун ордуна биз бул терминдерди керексиз аныктамаларынан жана кошумча маанилеринен ажыратып алардын терминологиялық, лингвистикалық жана мыйзамдуу келип чыгышын белгилешибиз керек. Толук жаңылануу бул өнүгүү менен кайра жандануунун айкалышы.

Мен диний жаңылануу менен реформанын бир нече ар кандай көз караштарын көрсөтүп берем. Бириңчи көз караштын түптөөчүсү, Хичем Жайт (1935) Ислам мыйзамдары тармагында артта калган өлкөлөр бул тармакта алдыга кеткен өлкөлөргө жетиш керек деп эсептейт. Мисалы, биз он үч кылым мурда эле “Омейяддар колдонбай калган худуд жазалоосун колдонууну токтотуп, анын ордуна туундурмасы эскирип бара жаткан жана жаңылоону талап кылган жеке мартабалар мыйзамдарына көңүл бурушубуз керек” - деп айтат Жайт.

Бир семантикалық түргө кирген терминдер

Терминдердин бир нече топтому кайсы бир деңгээлде *тажсид* же жаңылануу менен дал келген маанилерди камтыйт. Бул терминдердин кээ бир семантикалық элементтери бир. Алардын баарынын мисалы, жеке адам менен топ, өзү жана башкалар, нерселер жана идеялар, бул жашоо жана кийинки жашоого тиешеси бар. Андан башка, алар кыймыл жана жаңылануу, түзүү жана кошумча кылуу, бир кырдаалдан экинчи кырдаалга өтүү менен байланыштуу. Кээ бири жадагалса бириинин ордуна бири колдонула алат.

1. *Taghyir*: Көбүнчө “өзгөрүү” деп которулган *ghayyara* (этиштен жасалган зат атооч *Taghyir*; аракет башкага өтпөс этиш *taghayyara*) этиши бирөөнүн же бир нерсенин бир абалдан башка абалга өтүү процессин түшүндүрөт. Биз бир нерсени өзгөрткөндө ал нерсенин мурункудан башкача болуп калуусуна түрткү болобуз. *Taghyir* же өзгөрүү процесси эки форманын бирөөсүн алат. Нерсенин же сырткы көрүнүшү же маңызы өзгөрөт; башкача айтканда, башка нерсеге алмаштырылат.

Абд аль-Мажид аль-Нажжар мисалы, өзгөрүү процессин эки негизги өзөктүн тегерегинде ишке ашкан нерсе катары карайт: биринчиси, реалдуулукту кабыл албоо; ал реалдуулукту башка альтернативдүү реалдуулук менен алмаштыруу.

1. *Islah*: Жакшылык, чынчылдык жана бекемдик маанилерин берген *salah* зат атоочу жемкорлук, начарлоо жана жамандык маанилерин берген *fasad* сөзү менен карама-каршы турат. Мындан, *aslaha* этиш формасы бир нерсени жаман, зыяндуу болуудан жакшы, пайдалуу болууга алып келүү; кыскача айтканда, реформалоо же ондоо деген маанини билдирет. Семантикалык жактан окшош карама-каршы сөздөр бир адамга же топко карата айтылуучу *muslih* (реформачы) жана *mufsid* (жемкор) сөздөрүн камтыйт.

2. *Hay'a*: Уч жактуу *h*-*y*-*u* унгусу (этиштен жасалган зат атоочтор *hayah* жана *hayawan*) өлүм дегенди түшүндүргөн *m-w-t* (этиштен жасалган зат атоочтор *tawt* жана *tawtan*) унгусу менен карама-каршы турат. Жашоо жана өлүм адамдарга, жаныбарларга, өсүмдүктөргө жана бүтүндөй планетага таасирин тийгизгендөй эле, алар дагы идеяларга, доктриналарга, негиздерге жана теорияларга таасирин тийгизишет. Куранда жазылган “сокур жана көрүүчү; жарык менен карангылыктын терендиги; сергиткен көлөкө менен күйкалаган ысык; тириүүлөр менен өлгөндөр төң эмес”, - (Фатир сүрөсү, 35:19-22) деген билдириүүнү Талаб “тириүү” термини мусулмандарды жана ‘өлүк’ термини Ислам эскертуүсүн кабыл албагандарды сүрөттөйт” - деп түшүндүргөн. Биз муну жаңылануу, өзгөрүү, реформалоо же кайра жаралуу дейбизби, ал бир эле функцияны аткарат жана бир эле максатты көздөйт.

3. *Ba 'th*: Уч жактуу *b*-‘*th* унгусу ойготуу, жандантуу, тутандыруу же ойгонуу маанилерин берет. Салттуу колдонуусунда *ba'atha* этиши эки башкы маанилерди түшүндүрүү үчүн колдонулган. Алардын бири жиберүү, аль-Араф сүрөсүндө 7:103 Кудай айткан “Алардан (бириңчи адамдар) кийин Биз Моисейди жибердик (*ba'athna*)...” жана аль-Бакара сүрөсүндө 2:213: “Адамзат бир кезде бир эле коом болгон; [андан кийин алар бөлүнө башташты-] андан кийин Кудай Пайгамбарларды жакшы кабарларды жеткириүүчү жана эскертуүчү катары көтөрдү...” Экинчи мааниси кайра жаралуу же тирилүү, аль-Бакара сүрөсүндө 2:56 жазылгандай: “Бирок Биз силерди өлгөндөн кийин кайра тирилттик (*ba'athnakum*),...”.

4. *Nahdah*: Уч жактуу *n-h-d* унгусу өйдөгө карай жылуу дегенди түшүндүрөт. *Nahada* этиши (этиштен жасалган зат аточ *nahd* же *nihud*) *intahada* сөзүндөй эле көтөрүлүү дегенди түшүндүрөт, ал эми *nahdah* *nahd* же *nihud* зат атоочтору кыймыл, көтөрүлүү же күч алуу деген

маанини берет. Демек, *n-h-d* унгусу Куранда колдонулбаса дагы, буга чейинки (*taghyir, islah, ihyā, ba 'th*) унгулары менен айкалышып турат. Бул сүннёттө колдонулат, көбүнчө намаздагы дененин турушун сүрөттөгөн жазууларда (салах). Бирок, жыйырманчы кылымдын ортосунан бери колдонулуп келе жаткан “ойгонуу” же “кайра жаралуу” деп которулган *nahdah* термини “оийонуунун пионерлери” деп аталган ойчулдардын интеллектуалдык кыймылы менен салыштырылат.

БЕШИНЧИ БӨЛҮМ

Taqlid, Ittiba жана Ижтихад: айырмачылыктар жана толуктоолор

Үч жактуу *q-l-d* унгусу, Ибн Фаристин (395/1004) ою боюнча “*qaf, lam* жана *dal* тамгалары эки үн унгуларын түзөт, алардын бири бир нерсени башка бирөөгө илүү болсо, экинчиси тагдырды билдирет.” *Аль-Маида* сүрөсүндө 5:2 *qala'id* термини курмандыкка чалуу үчүн мууздалганы жаткан жаныбарлардын моюнуна тагылуучу түрмөк деп эсептелет, ал эми сүннёттө биз Айшанын “Мен Кудайдын Элчисинин курмандыкка чалынуучу жаныбарына түрмөктөрдү токудум. Андан кийин ал аны алар менен кооздоду (*qalladaha*),” - деп айтканын билебиз. Куран сыйктуу эле сүннөт *qallada* этишин так аныктабайт.

Аль-Шатиби Ибн Масуддун *Al-I'tisamda* мындай деп айтканын айтат: “Силердин ар бириңер башка адам ишенсе ишенип, ишебесе ишебей тургандай башкалардын динин туурагандан абылагыла.” Ошондуктан, бир нече окумуштуулар тууроону Исламдын алгачкы кылымдарында кулак укпаган “кайгылуу жаңылык” (*bi d'ah azimah*) деп сүрөттөштөт. Аль-Шавкани “*Taqlid* менен алектенген адам бул Куран окутууларын дагы, Кудайдын Элчисинин мисалдарын дагы изилдебеген, тескери-синче, өзүнүн имамынын айтканын гана ойлогон адам. Ал эми өзүнүн имамы айткандарынан дагы ары Куран жана сүннөт жөнүндө сураган адам *tiqallid* эмес, жана ушул үчүн *taqlid* “бирөө айткан нерсени далил талап кылбай эле кабыл алуу” - деп аныкталат.

Тамашага жараша, окутуулары көп тууралган адамдар, тагыраагы, Ислам юриспруденция мектептеринин түптөөчүлөрү *taqlidi* айыптоого жана тыюу салууга жана ижтихаддын маанилүүлүгүн арттырууга бекем турушкан. Ахмад ибн Ханбал “Башка бирөөлөргө өзүнө өзүнүн дини жөнүндө айттуусуна жол бергендиk түшүнүктүн жоктугунун жана

карангылыктын белгиси” деп белгилеген. Кийинки окумуштуулардын арасында, *taqlid*ди сындоочулардын эң көрүнүктүүлөрү “реформачылар кыймылы” (*al-harakah al-islahiyyah*) же “азыркы Салафизм” деп аталган жана алардан тараган ар кандай кыймылдар жана мектептердин жолун жолдоочулар болуп саналат. Фатхи аль-Дураини “Эгер *taqlid* эч бир далил же колдоосу жок, Ислам мыйзамынын максаттарына жана ижтихадка кайрылбай бир нерсени айтуу деп эсептелсе, анда ал “акыл-эстин токтоп калышы” деп дагы эсептелет. Ушуну менен *taqlid* ойлоого, ой жүгүртүүгө жана өзүн-өзү билим менен камсыз кылууну берген Кудайды тануу деп эсептелет. Аль-Исра сүрөсүндө 17:36 мындай деп жазылган: “Сен билбegen нерселер жөнүндө ойлонбо: чындыгында, сенин кулагын, көзүн жана жүрөгүн бул үчүн (Сурак алуу Күнүндө) жоопко тартылышат!”.

Ижтихад жана *Taqlid*: Алардын мусулман коомчулугундагы окшош жана айырмаланган ролдору

Көпчүлүк окумуштуулар жана имамдар *taqliddu* белгисиз жагдайларда ижтихад менен алектене алган адамдарга карата тыюу салганын белгилеп кетүү керек. Ал эми ар кандай тексттик жана рационалдуу далилдердин түрлөрүнүн айырмачылыктарын көрө алган, бирок мужтакид боло албагандар боюнча *taqlid* аларга тыюу салынабы же жокпу деген көз караштар ар башка. Бирок, юридикалык иштер боюнча өз пикирин айта албаган же күнүмдүк тиричилигинен колу бошбогон билимсиз адамдарга *taqlid* менен алектенүүгө уруксат берүүгө толук макулдашуу болгон.

*Taqlid*дин жактоочулары таянган далилди тыкыр изилдөө алар биз келе турган жыйынтыктан таптакыр башка жыйынтыкка алып келет. Куран менен Сүннөттө биз окууга, суроого жана алар алып барган далилдер менен негиздерге чакырыктарды кезиктирибиз. Күлкүлүүсү, бул чакырыктар камтылган тексттер *taqlid*дин жактоочулары өзүлөрүнүн ишенирүүчү жүйөөлөрү деп караган тексттердин арасында бар. Ал-Нахл сүрөсүндө 16:43 Кудай айтат: “Биз силерге элчилерди бир гана эркектерден жибердик жана аларга ачылышты айттык. Эгер силер билбесенер анда эскертууну алып жүрүүчүлөрдөн сурагыла.”

Бул маселеге байланыштуу деп Пайгамбардын сахабаларынын улуктугун жана аларды тууроонун изгилигин далилдеген хадистер эсептелет.

Сахабалардын кылган иштерин тууроо Пайгамбардын туура багытталган халифтердин кылганын тууроо буйругун аткаруу болуп саналат. Бирок, Пайгамбар бизге бул же тигил мусулман окумуштууларынын орноткон эрежелерин сактоого же *мұжтахиддердин* көз карашын жактоого буйрук кылган эмес. Андан тышкary, Сахабалардын ар башка көз караштары ижтихад процессинин динамизмин жана мусулман ақылынын ар түрдүүлүгүн далилдеп турат. Ушуну менен бул айырмачылыктар Кудайдын мусулман элине болгон ырайымынын жана Кудайдын буйругун түшүнүүдө бизге берилген көндиктиң белгиси болуп саналат.

Аз эле укукчулар мунун үстүндө иштешкен, алардын арасында Юсуф аль-Карадави мисалы, мыйзам колдонмоловун “фатваларды жетишшээрлик түрдө түшүндүрүү жана айкындоо” сыйктуу педагогикалык негиздерге таянып чыгаруу керек деген ойду айткан. Ижтихаддын мусулмандардын жашоосундагы маанилүүлүгүн жана ролун Ибн Хазм эң жакшы жыйынтыктаган. Ал мындай деп жазган: “Биз ар бирибиз Кудай талап кылган нерселерди билүү үчүн ижтихад менен алектенишибиз керек.”

Ittiba менен Taqliddi салыштыруу

Ибн Фаристин (395/1004) ою боюнча үч жактуу *m-b* унгусу “ээрчүү” же “артында басуу” деген маанини берет. Бул унгу ушундай мааниде жана аль-Бакара *сүрөсүндөгүдөй* 2:38 өтмө мааниде Куранда бир нече жолу колдонулат. Башка учурларда ал түз маанисинде колдонулат, мисалы аль-Шуара *сүрөсүндө* 26:60 *иттаба* этиши бир нерсеге милдеттүү түрдө баш ийүү деген маанини дагы бериши мүмкүн, мисалы аль-Араф *сүрөсүндө* 7:203 Пайгамбар мындай деп айткан: “...Мен бир гана менин колдоочум мага жиберген нерселерге баш ийем (*ittabata attabi'u*)...” Кайсы бир жерде бул, мисалы аль-Назиат *сүрөсүндө* 79:6-7, биригинин артынан бири келүүчү маанини берет. Аль-Касас *сүрөсүндө* 28:42 *аттаба* этиши бирөөнү бир нерсе кайсы бир убакка чейин коштоп жүрүүсү маанисинде колдонулат. Фараон жана анын кожоундары тууралуу Кудай мындай деп айткан: “Биз аларды бул жашоодо ээрчүү каргыш деп жарыяладык...”

Пайгамбар кээ бир адамдарды алардан мурда өткөн адамдардын көрсөтүп кеткен жолдоруна кулча таянганын сындалган делет, ал

мындай деп айткан “Чындыгында силер силерге чейинкилердин жолдорун колмо-кол ээрчийсінер.” Бирок, *иттиба менен таклиддин* айырмачылығын көрсөтүп коюу керек. Иттиба сөзү Куранга таянууну сүрөттөө үчүн колдонулат; эгер Куранда маалымат жок болсо, ал Сүннөттөгү тексттерге таянуу керек; эгер мындай текст жок болсо, буга чейинки окумуштуулардын бир тараалтуу көз карашына таянуу керек. Эгер мындай текст эч бир ушул булактарда жок болсо анда *иттиба* Курандагы окшош текст менен учурдагы кырдаалды талдоодон алынган жыйынтыкка таянуу болуп саналат.

Ибн Таймия *таклидди* жараксыз айыптоого татырлык *иттиба* деп аныктаган. Азыркы ойчул Таха Абд аль-Рахмандын (1944) ою боюнча, *иттиба* менен *таклиддин* болгон айырмачылығы далилдин бары же жоктугу. Бул көз караштан алганда, *иттиба* далил менен бекемделген көз карашка таянуу, ал эми *таклид* далили жок көз карашка таянуу болуп эсептелет. Тарыхта, бирок бул эки сөздүн мыйзамдуу, терминологиялык жана практикалык негизделген айырмачылығы бар, *таклид* негизсиз тууроо болсо, *иттиба* маңыздуу негизделген тууроо же башкалардын көз карашын кабыл алуу болуп эсептелген.

ҰЧЫНЧУ БӨЛҮК

Мусулман коомчулугу: Араб-Мусулман ой жүгүртүүсүндөгү бийлик жана универсалдуулуктун чеги

АЛТЫНЧЫ БӨЛҮМ

Мусулман коомчулугу (аль-Умма) Ижтихаддын жана жаңылануунун жөндөөчүсү катары

Умма термининин ар кандай маанилери жана колдонуулулары

Умма термини Куранда беш башкы мааниде колдонулат: (1) аль-Бакара сүрөсүндө 2:128 айтылгандай коомчулук маанисинде; (2) Юсуф сүрөсүндө 12:45 мезгил же доор; (3) Аль-Нахл сүрөсүндө 16:120 диний башкаруучу; (4) Аль-Анам сүрөсүндө 6:38 бардык тириү жандар; (5) Аль-Зукруф сүрөсүндө 43:22 ишенүү жана колдонуу. Өйдөдө айтылган

биринчи маанисinde умма-дүйнө жүзү боюнча улуту эле бир эмес, доктриналык ишенимдерин, Ислам мыйзамын жана Ислам үрпадаттарын, баалуулуктарын, салт-санааларын колдонгон адамдардан, кландардан, уруулардан турган ую болуп саналат. Бул коомчулук жеңиштер менен жеңилүүлөр, кубаныч менен кайгы, үмүттөр менен көнүл калууларды камтыган тарыхы бир коомчулук. Ошондуктан, бир эле мусулман Уммасы бар же жалпы дүйнөлүк коомчулук.

Куранда мусулман уммасын мүнөздөгөн бир нече сапаттар айтылган. Алардын эң башкылары болуп оор басырыктуулук, өзгөчөлүк жана азап чегүүчүлүк болуп саналат. Араб сөзү умманы “мамлекет” деген европалык термин менен которулусуна саясий өлкөнүн (*давла*) түптөлүшү сыйктуу тарыхый өзгөрүүлөр себеп болгон. Ал эми умма термининин Батыш цивилизациясында колдонулушу мурунку баарын камтыган диний доктриналардын калдыгына түптөлгөн улуттук өзгөчөлүктөрдүн мезгилине туш келет. Ошентип умма термини Батыш жазууларында *давла* термини менен бирге колдонулуп келет.

Араб-мусулман уммасы тил жана Ислам эскертуусун жайылтуу биринчи ролдо болуп, географиялык факторлор экинчи орунда болгон тырыхый процесс аркылуу пайда болгон. Маданий өзгөчөлүктөрдө жана анын мүчөлөрүнүн көптүгүнө карабай мусулман уммасы өркүндөп жашап кеткен. Бул “объективдүү өлчөө” жаңылоо жана кайра жаратуу менен өткөндүн мурасын биритириүү болгон Ислам эскертуусунүн универсалдуулугунда жана бүтүндүгүндө болуп эсептелет.

Бир пикирдүүлүктүн мусулман коомчулугундагы мааниси жана маанилүүлүгү

Окумуштуулар билимди аны алып жүрүүчүгө жана алуучуга карата эки түргө бөлүшөт: “күнүмдүк билим” (*ilm ammah*) жана “такшалган (же элиталык) билим” (*ilm khassah*). Эгер суроодогу билим бир пикирдүүлүк түрүндө болсо, алар аны “күнүмдүк бир пикирдүүлүк” жана “такшалган бир пикирдүүлүк” деп бөлүшөт. Бириңчи түр, ал-Шафиинин ою боюнча, жалпы билим жана ал жөнүндө эч кандай талашуулар болбайт. Бир пикирдүүлүк пайда болгондо, окумуштуулар мусулман коомчулугун түшүндүрүү, көрсөтүп берүү, жана конкреттүү колдонуу жана ар бир коомчулуктун мүчөсүнө талкуулоого катышууга мүмкүнчүлүк берүү менен баарын тартууга милдеттүү.

Биздин азыркы атомдошуу, бөлүнүү, партизандык, артта калуу, ал-сыздыктан жапа чеккен заманда диний бирдиктин тилемештигин жана бекемдөөсүн ырастаган кенири бир пикирдүүлүккө муктажбыз. Бир пикирдүүлүктүн жана кеңеш берүүнүн негиздерин бардык мусулмандарга карата колдонулуусу шартталган жана алардын бирөөсүн бир гана окумуштуулар коомчулугуна эле чектөөгө бир гана себеп Мусулмандардын ар кайсы улуттардан жана жашоо шарттарынан чыгышы жана бир жерден башка жерге көчүү жана сүйлөшүүдө болгон кыйынчылыктардан келип чыккан муктаждык болуп эсептелет.

Исламды жакшы түшүнүүнү камсыздаган маанилүү жолдордун бири бул мусулман коомчулугу канча бир кылымдан бери колдонуп келе жаткан жана анын баалуулуктарынын, салт-санасынын жана үрп-адаттарынын унгусу болгон принциптерди, ишенимдерди, түшүнүктөрдү тутуу болуп саналат. Бул негиздер карама-каршы келген такшалган бир пикирдүүлүктөн дагы адамдардын күнүмдүк жашоосундагы жана алар эң баалуу деп эсептеген нерселерге болгон бир пикирдүүлүк болуп эсептелет.

ЖЕТИНЧИ БӨЛҮМ

Таасирдүү маалымдама пункттары өнүгүүнүн жана жаңылоонун негизи катары

Маржайя түшүнүгү жана өзгөчөлүк маселеси

Үч жактуу р-ж-“унгусу “кайтып келүү” маанисин берет. Бул унгунун туундусу аль-Алак сүрөсүндө 96:8 кездешет, анда мынданай делет: “Бардыгы сенин Жаратуучуна кайтып барышат”. Мындан *маржайя* термини бирөө кайтуучу нерсеге же бирөөгө карата колдонулат, ал кайсы бир чырды же талашууну чечкенге бардык адамдар жактырган универсалдуу баарын камтыган принцип болуп саналат.

Мусулман коомчулугунун азыркы абалы мусулман цивилизациясы жана маданияты күчтүү, көз карандысыз жана биримдиктүү болгон кезде чече алган ар түрдүүлүктүү келишпестикти жана карама-каршылыкты эсепке албайт. Азыркы кездеги кырдаал чукул маселелердин тегерегинде биригүүнү талап кылат. Бурхан Галиондун ою боюнча, араб коому башынан кечирип жаткан адеп-ахлактык кризис адеп-ахлакка

негиз бере турган жаңылануунун ишке ашпай калышы, ошол эле учурда мындай адеп-ахлакка болгон диний колдоону жок қылуу менен түшүндүрүлөт.

Абдул Хамид Абу Сулайман коомдук жана диний факторлорду ара-лаштырууну сунуштайды. Ал элестеткен таасирдүү булактар болуп эгер мусулман коомчулугу алардын тегерегинде чогулуп жана бир нерсени қылганга үлгү катары колдонсо коомчулуктун ар кандай кыймылдарынын арасындагы биримдүүлүктүү камсыз қылган булактар болуп эсептөлөт. Билимден жана технологиядан тышкary ар бир жашап кетүүнү жана өсүүнү каалаган коомчулукка таасирдүү диний, символикалык жана адеп-ахлактык чектөр керектелет.

Мыйзамдуу, өзүн-өзү күбөлөндүргөн бийлик бутагы үч башкы негиздерге негизделет, тагыраагы: (1) ачылыш, (2) адам ақылы жана (3) аалам. Бийлик жана андан алынган булактар өзгөчөлүк маселесине байланышкан. Башка коомчулуктардай эле, мусулман коомчулугу же умманын өздүгү эки элементтен келип чыгат: (1) анын мүчөлөрүн бириктирип турган мамилелердин үлгүсү жана (2) бул үлгүнүн келип чыгышына себеп болгон идеологиялык матрица.

Бедел жана “Евро-Американоцентризм”

Биздин өзүбүздүн башкалардыкына салыштырмалуу беделибиздин булактарын түшүнүүгө болгон методологиялык негиздер башынан эле салыныши керек. Эгер биз Батыш цивилизациясын такыр кабыл албай же тескерисинчे толук кабыл алсак, биз өзүбүзгө жана башкаларга болгон туура келбegen мамилелерди көрсөткөн башка бир нече көз караштарды табабыз. Бизге керек нерсе бул кабыл алуу жана кабыл албоону аныктап турган таасирдүү чектерди жана маалымдаманы камтыган методологиялык негиздерди орноткон көз караш.

Жашоосунун ондогон жылдарын Батышта өткөргөн Алжир окумуштуусу Мухаммед Аркун (1928-2010) өзүн Ислам жана Европа ой жүгүртүүсүнүн ортосунда ортомчу болууга арнаган. Бирок аягында Аркун ал атаган Батыштын Исламга болгон “өзгөрүлбөс жана барк ал баган” көз карашына таасир тийгизе алган эмес. Аныгында, ал алтургай Батыштыктардын аны мусулман интеллектуалы катары көрүүсүн дагы өзгөртө алган эмес. Ал мындай деп жыйынтык чыгарган: “Биз бул кайталанган ишке ашпастыкты бул көз карашты өзгөртө албоо

эмес, тескерисинче, араб же батыштагы мусулмандардын бизге болгон көз карашын өзгөрткөнгө ишенген (өзүбүздү өзгөртпөй туруп) стратегиясынын туура эместиги... Башкалардын бизге болгон көз карашы биз өзүбүздү өзгөрткөндө гана өзгөрөт.”

СЕГИЗИНЧИ БӨЛҮМ

Универсалдуулук: өзгөрүүгө багытталган аракет менен камтуунун дүйнөлүк майданы

Универсалдуулук түшүнүгү

Байыркы замандарда дагы, азыркы заманда дагы чыгыш таануучулар Ислам универсалдуу эмес же ар түрдүү адамдар менен маданияттарды бириктире албайт деп айтып келишкен. Бул көз карашты колдогон негизги жүйөлөр төмөнкүлөр: (1) Куран араб тилинде ошондуктан аны бир гана арабдар түшүнө алат; (2) Куран биздин замандын жетинчи кылымында Араб жарым аралынын жашоочуларына тиешелүү өзгөчө кырдаалдар менен жагдайларга жооп катары келген; жана (3) Өзүнүн Пайгамбар катары биринчи күндөрүндө Кудайдын Элчиси универсалдуу билдириүүнү жеткирген эмес.

Иbn Ашур Пайгамбарлардын заманында арабдар башкалардан төрт негизги сапаттар менен айырмаланып турушкан деп түшүндүргөн: (1) жакшы ақыл, (2) күчтүү эс-тутум, (3) жөнөкөй цивилизация жана мыйзам кодекси; жана дүйнөнүн башка элдеринен салыштырмалуу обочолонуу. Бул сапаттар Ислам билдириүүсүн кабыл алып, түшүнүп, сактап жана бергенге жардам берген. Ошентип өзүнүн чакырыктары жана мисалдары менен Ислам Пайгамбары Ной, Абрахам, Моисей жана Иса Пайгамбарларынын жолун улаганы түшүнүктүү болуп турат.

Универсалдуулуктун монотеисттик өлчөмү биз сыйынган нерсенин бирдигине таянган башкаруучулук, коомдук өнүгүү, мыйзам жана философияга карата мусулман коомчулугунун максаттарын жана багытын бириктириет. Алалванинин ою боюнча, мусулман коомчулугунун мүчөлөрү алардын жараткыч ролун аткаруу үчүн диний ачылышка жана өзүлөрүнүн ким экенин жана эмне үчүн жааралгынын билүүгө таянып өзгөрүүгө болгон ыкластарын жандандырып жана кайра карап чыгуулары керек. Дүйнө ченемдүүлүк жолуна түшкөн жана башкалардын жашоосуна активдүү катышкан мусулман коомчулугуна,

бардыгын камтыгын эксклюзивдүү риторикага, Кудайдын китеби менен башкарылган өкмөткө муктаж болуп турат; жана эч бир адамга өтө көп кыйынчылкыктарды жаратпаган бирок ошол эле учурда зыяндуу нерселерге тыюу салган мыйзамдарга дагы.

Азыркы араб-ислам талкуулоосунун универсалдуулугу жана өзгөчөлүгү

Дүйнө кез келген көйгөйлөрдү кароодо кээ бирөөлөр универсалдуулукту өзгөчөлүктүн эсебинен басып көрсөтүүгө ыкташат. Ал эми кээ бирөөлөр өзгөчөлүкту айрыкча белгилешет. Бул эки ынталар универсалдуулук менен өзгөчөлүктүн ортосунда ажырагыс туура келбестик бар, ошондуктан биз ал экөөнүн бирөөнү гана экинчисинин калдыктарына ырастай алабыз деген божомолго негизделген. Бирок бул божомол туура эмес.

Аныгында, Ислам универсалдуулугу өзүнүн ачыктыгы жана чакыруусу менен тирешүүлөр менен кез келгенде коомчулуктардын улуттук өздүгүн коргоп кала алган баарын камтыгын философияны чагылдырып турат. Галиондун ою боюнча, өздүктү ырастоого болгон издеөгө глобалдык системанын пайда болушу менен конфликттин кереги жок болду. Тескерисинче, мындай тартиптин көрүнүшү. Өзгөчөлүкту кабыл алгысы келбegen мыйзамдуу глобалдык система бул башкаларга болгон жоопкерчиликтен качкан, аларды өзүнүн максаттарына колдоно турган “чийки зат” же кол астындағылар катары мамиле кылууга аракет кылат.

Малик Беннаби ар бир элдин тагдыры анын географиялык чектеринен тышкary жердеги нерселер жана окуялар менен чечилет. Өзгөчө биз жашап жаткан заманда маданият глобалдык контекстткэ жараша аныкталат, себеби кайсы бир маданият идеяларын жана баалуулуктарын алган булактар, кабыл алган маселелер, ал туш болгон чагымдар жана ал кылган аракеттер өзүнүн түпкү тамырынан келип чыкпайт. Ошондуктан, мусулман интеллектуалдары өзүлөрүнүн жана өзүлөрүнүн коомунун жана маданиятынын дүйнөдөгү ролун түшүнүү үчүн бардык нерсеге адамзатынын жалпы көз карашынан карашы керек. Аль-Жабиринин көз карашы боюнча, Исламдын ролу ар кайсы улуттан жана тектен келип чыккан жактоочуларды тартып, аларды анык өздүгү бар дүйнөлүк коомчулукка (умма) айлантуу менен

коомдук шайкештиктин мисалы менен камсыз кылуу болуп саналат. Умманын – дүйнө коомчулугунун жана азыркы араб жана мусулман ой жүгүртүүсүндөгү универсалдуулуктун негизги түшүнүктөрүнүн калыбына келүүсү реформанын, жаңылануунун жана өзгөрүүнүн ыкмаларынын сапаттуу алмашуусу болуп эсептелет. Биз биздин жашообузга таасир эткен чечимдердин кабыл алынуусуна катышууга чыгышыбыз керек же ушундай кыла алган бийликке ээ болгондордун биздин атыбыздан чыгарган чечимдерин кабыл алышыбыз керек.

ТӨРТҮНЧУ БӨЛҮК

Реформа жана жаңылануу кыймылдарына тиешелүү Ижтихад менен байланышкан негиздер жана алардын жөнөлүүсүн көрсөтүп турган факторлор

ТОГУЗУНЧУ БӨЛҮМ

Араб ойгонүүсү, Улутчул жана Светтик дискурс жана Элитардык ой жүгүртүүнүн “Заманбаптыгы”

Маданият жана анын өзгөрүү менен болгон байланышы

Маданият адам төрөлгөндөн эле ага таасирин тийгизүүчү адеп-ахлактык сапаттардын жана коомдук баалуулуктардын топтому деп айтылышы мүмкүн эле. Бурхан Галиондун ою боюнча, эң маанилүү маданият бул мурунку билим же элестетүү коруна жаңы элементтерди кошуп туроо маданият болуп эсептелет. Бул элементтер анан маданияттын мурунку адеп-ахлактык, интеллектуалдык жана диний өзөгүнө кошулуп өнүгүшүп кетет.

Маданияттар пайда болуучу процесстер боюнча Беннаби кайсы бир мезгилде жаны жерде пайда болгон маданияттын түрү адамдардын дүйнөгө болгон көз карашы аркылуу аныкталат деп эсептейт. Галион кээ бир элдер өлкөлөрү жоголуп, экономикасы колониализм менен талкалангандан кийин же алардын кырдаалына жана муктаждыктарына таптакыр туура келбegen капиталисттик система менен алмашканда каршы туроо каражаты катары маданиятка таянышкан жана ушундай зордук-зомбулуксуз ондогон жылдар бою каршылыктан кийин

өзүлөрүнүн жаңы өлкөлөрүн тургуда алышкан деп айтат. Бул жадагалса саясий жана маданий системаларындагы радикалдуу өзгөрүүлөр өз маданиятын же айырмаланып турган идеологияларын жана баалуулуктарын сактай алган элдерди жеңе алган эмес дегенди билдирет.

Улутчул ой жүгүртүү-кайра кароо жана ондоо жолундагы жол бекеттери

Улутчул ой жүгүртүүнү баалоодо жана ондоодо биз анын ал өзүн светтик көз караштан көрсөткөн эң башталышына кайтуу менен башташыбыз керек. Осмон доорунун (он тогузунчукылымдын аягы жана жыйырманчы кылымдын башы) акыркы бөлүгүндө христиан жана мусулман азчылыктары диний эмес, светтик негизде орноп жаткан түрктөшүүдөн өздөрүн сактап калууга аракет кылышкан. Европада глобалдык Социалисттик ой жүгүртүүнүн жайылышы менен Социализмди кабыл алган араб улутчулук ой жүгүртүүсү араб дүйнөсүндө болгон көйгөйлөрдүн жообу катары эсептелген. Бирок, араб улутчулук кыймылы өзүнүн араб коомчулугун бириктириүү максатына жеткен эмес.

Улутчул агымдар саясий қүчкө ээ болгон учурларда, алардын бир гана маселеси саясий қүч болуп калган. Жыйынтыгында, мындай улутчул агымдар жергилитүү бийликтин деңгээлинде болуп, калыптанып калган абалга көнүп кетүү азгырыгына берилип кеткен. Улутчул агымдар өзүлөрүнүн биримдикке болгон умтулуусун жоготушкан. Ислам бизге азчылыктардын биригүүсүнүн тарыхый үлгүсүн берет. Пайгамбар анын кээ бир жолдоочулары Мусулман коомчулугунун Абиссиндик Билал ибн Рабах, Византиялык Сухайб-аль-Руми, жана Салман аль-Фариси (“Персиялык Салман”) сыйктуу мүчөлөрүн алар араб тегинен болбогону үчүн тоготпой коюшканда, ал элдерге мындай деп кайрылган: “Арабдуулук бул силер өз атаңар же апаңардан алган нерсе эмес. Чынында, бул силер сүйлөгөн тилден келип чыккан нерсе. Арабча сүйлөгөн ар бир адам араб.” Араб уммасынын чөйрөсү кийин маданият, ой жүгүртүү, таандык болуу жана берилгендик жагынан арабдашкан адамдардын бардыгын камтуу менен көнөйгөн.

Ар дайым эки маанилүү риторика

Мен азыркы араб ой жүгүртүүсүнө байланышкан секуляризм менен христиан ой жүгүртүүсүнө байланышкан училтик доктринасынын окшоштугун көп эстейм. Эки учурда тең, бирөө ачык эместиик, башаламанды жана бир көз карашта туралы албагандыкка дуушар болот. Англисче “секуляризм” сөзү “доор”, “заман”, “урпак” же “кылым” деген маанилерди берген латын *seculum* сөзүнөн келип чыккан. Француз *laïcisme* термини жеке чөйрөдө да, коомдук иштер чөйрөсүндө да динге маани бербеген философияны же системаны түшүндүрөт. Ал эми “светтик” термини биринчи жолу 1648-жылы Вестфалия Тынчтыгында колдонулган жана көптөгөн тарыхчылар тарабынан Батыштагы светтик көрүнүштүн негиздөөчүсү деп кабыл алынган.

Батыш дүйнөсүндөгү секуляризациялоо ал жактагы окуялардын на-тыйжасы болгон жана динге болгон каршы реакциясынын аргасыздыгы чиркөөнүн өзүнүн монополияны сактап калуу каршы жообу менен бирдей болгон. Мындай өзгөрүүлөр араб-ислам коомдоруна үч негизги каналдар аркылуу таасирин тийгизген: колониализм; араб мусулман студенттерин Батышка окууга жөнөтүү миссиясы; жана араб-ислам өлкөлөрүндө христиан билим институттарынын орношу. Ошондой эле Чыгышта Батыш өнүгүүсүнө жетүү каалоосу болгон.

Араб дүйнөсүндө секуляризм динге болгон жек көрүсү билинип турган материалисттик, атеисттик агымдар катары көрүнгөн. Андан дагы, “секуляризм” термини менен байланышкан бардык кыйынчылыктарга карабастан, биз мусулман дүйнөсүнүн ар кайсы жактарында саясатчылардын жана интеллектуалдардын бирдей башкалардын секуляризм менен болгон тажрыйбаларын кайра тууроого болгон чакырыктарын угабыз. Бул мусулман коомчулугунун тарыхый жана диний чындыгын сыйлабагандык болуп эсептелет. Секулярист ой жүгүртүүсү өз чөйрөсүндө же диний, тарыхый жана коомдук өзгөчөлүктөрү бар Чыгыш маданиятында кантит иштээри белгисиз түшүнүктүн массалык жана сыйнсыз кабыл алынуусунан келип чыккан чыныгы терең интеллектуалдык кризистен жапа чегет. Коомдун негизи болгон мыйзамга негизделген динди алыш, аны коомдун коомдук жана саясий жашоосунан бөлүү, чындыгында, бул динди четке кагуу болуп саналат.

ОНЫНЧУ БӨЛҮМ

Ислам Реформасы: реформа программалары жана алдыга жылуу үлгүлөрү

Коомдук жана маданият кагылышуусунун негизинде жаткан тарыхый факторлор тууралуу

Мусулман коомчулугундагы алсыздыктар жана анын начарлоосунун негизинде жаткан себептер жөнүндө жазылган жазуулар абдан маанилүү. Бирок алар сапаты жана саны жагынан талапка жооп беришпейт. Ислам реформа тапшырмасына жардам берген бир нече башкы окумуштуулар бар. *Ихъа' Улум аль-Дин* (Дин илимдеринин калыптануусу) аттуу китебинде, б.з.ч. бешинчи кылым/б.з. он биринчи кылымындагы Имам аль-Газали туура башкарылган халифаттын аяктоосунан кийин пайда болгон енүүгүүлөр жөнүндө толук баяндаган. Аль-Газали исламдагы криизисти интеллектуалдык чөйрө менен чектегенге умтулган, анда биз диний тексттерди түшүнүү жана алардан негиздүү жыйынтыктарды чыгаруу, көз караштардын жана жүйөлөрдүн ачык талашы, каршылаштар менен натыйжалуу талашып-тартышуу сыйктуу нерселерди камтыган сахабалардын жана жолдоочулардын жана алардын жолун улоочулардын мамилесинен бир канча деңгээлге четтегенин көрөбүз.

Мусулман коомчулугун кыйнаган билимсиздик, зулумдук жана фанатизмге карабай аль-Газалини жана анын жолдоочуларын шыктандырган реформисттик духу ислам тарыхында үзгүлтүксүз жаңыланып турган. Бул дух билинген белгилүү адам Жамал аль-Дин аль-Афгани болгон. Начарлоого салымын кошкон элементтерди кийинки пункттар менен жыйынтыктоого болот: (1) Бул чектөөнүн түпкү мыйзамдары, негиздери, колдонмолову жана адеп-ахлактык баалуулуктары менен (мусулман) динден алыстoo процесси болгон. (2) Адамдар ар кандай секталарга жана ой жүгүртүү мектептерине бөлүнүп кеткендиктен мусулман коомчулугунун ичинде интеллектуалдык биримдик жоголгон. (3) Халифат системасы жана саясий башкаруусу саясий жана окумуштуулар чөйрөлөрүнүн ортосундагы бөлүнүүлөрдөн, ошондой эле зулумдук, адилетсиздик, жеке кызыкчылыктарын жалпы кызыкчылыктардан өйдө коюу жана мусулман коомчулугунун экономикасынын жана инфратүзүмдөрүн кыйраткан тышкы басып кириүүлөрдүн айынан бузулган.

Реформа кыймылын кийин Жамал аль-Дин аль-Афгани, Мухаммад Абdux жана кийинчөрөк Хасан аль-Банна (1906-1949) негиздеген Мусулман бир туугандыгы жетектеген. Египет окумуштуусу Мухаммад аль-Газали (1917-1996) башкалардын билимсиздигин Мусулман коомчулугунда болгон коомдук жана маданий кыйроонун негизинде жаткан маанилүү фактор катары көргөн. Мусулмандар айлана чөйрөсүн жакшы кабыл алыш үчүн жана коом катары өнүгүүгө болгон талаптарга жооп бериш үчүн ал өнүгүү процессин күчтөтө турган “тышкы” жана “ички” активдүүлүктү суунуштаган. Таха Жабир Алалвани Ислам реформа маалесине начар иштеген жана тегиз эмес аймактарды аныктоо аркылуу караган.

Ислам Ойлору Эл аралык Институту өнүгүүгө умтулган мусулман ойчулдарына мусулман коомчулугу кез келген кыйынчылыктарды аныктоо, алардын Ислам мурасын ар кандай жол менен калыбына келтириүү жана башкаларды окутуу жана ыкмаларды түшүндүрүү сыйктуу максаттарын айтып чыгуу мүмкүнчүлүгүн берүүгө умтулган институттардын бири болуп саналат.

Ижтихад жана жаңылануу

Көпчүлүк реформа кыймылдарын изилдеген изилдөөлөр тарыхый көз караштан каралган. Реформа аракеттерине маани берүү менен биз бир кыйла көп реформа изилдөөлөрүнө муктажпыз. Азыркы Жамал аль-Дин аль-Афгани, Мухаммад Абdux жана Рашид Рида башкарған Салафи реформа кыймылы буга чейинки кыймылдарга таянган.

Аль-Афгани төңкөрүш түрү катары массалык кыймылга маани берген жана таза конституциялык башкарууга, парламенттик көнештердин реформасына жана көнешүү жана тандоо процесстерине негизделген системаны орнотууга чакырган. Мухаммад Абdux, тескерисинче, массалык кыймыл коомдук жана саясий өзгөрүү процессине көп деле маанилүү эмес деп эсептеген. Абdux “массаларга” жана “жалпы коомго” көп ишенген эмес жана аларды “акылсыз машиналарга” окшоштурган. Ошондуктан ал *Дар аль-Улум* сыйктуу жаңы институттарды негиздөөгө жана аль-Ажар, Диний Салымдар министрлиги жана Ислам диний соттору сыйктуу институттарды реформалоого аракет кылган.

Абduxтун реформалары адамдарга өз өлкөсүнүн маанилүүлүгүн туюу жана улуттук сыймык жана таандык сезимдерин козгоого ба-

гытталган; алар ошондой эле коом духун өстүрүү жана улуттук экономиканы жакшыртууну максат кылышкан. Дин тутуу чөйрөсүндө Абdux адамдарды жазмыш доктринасынан баштууга жана ақылдын маанилүүлүгүн эскертуүгө умтулган. Абdux партизанчылык, сектантчылык жана түшүнбөстөн эле тууроо менен күрөшүүгө берилген жана коомдук өнүгүү, институт реформалары жана пайдалуу жазууларды калыбына келтируү үчүн “ижтихадка жол ачуу” керек экенин айткан.

Аль-Афгани жана Абdux түптөгөн салафи реформа кыймылы мусулман ойчулдарына мусулман коомчулугунун ички көйгөйлөрүн жана колониализм менен болгон маселелерин кароодо күчтүү демилге берүүчү себеп болгон. Салафи мектеби негизинен Ислам баалуулуктарын жана түшүнүктөрүн азыркы замандын талаптарына ылайыктап кайрадан карап, текшерип көрүп күбөлөндүргөн. Ушундай кылуу менен ал бул баалуулуктарга жана түшүнүктөрө жаңы жөндүүлүк берген. Бирок, ал Батыш жана заманбап түшүнүктөрүн кайра карап чыгып күбөлөндүргөн эмес, акырында керек болгон өзгөрүүлөрдү кылуу ишке ашкан эмес.

Ишке ашпаган тажрыйбаларды баалоо

Бул тажрыйбаларды изилдөө аркылуу биз алардын күчтүү жактарын аныктап, логикалуулук деңгээлиндеби, кылынган аракеттер же колдонуу ыкмалары аркылуубу алардын алсыз жактарын ондой алабыз. Өзгөрүү, жаман жакка болобу, жакшы жакка болобу, “адамдар”- жеке адамдар эмес, жалпы коомчулук тарабынан болот. Мындан, эгер коомчулук мисалы, билим алуу аркылуу позитивдүү өзгөрүүнү алыш келсе, бул жашоонун башка тармактарында дагы жемиштүү өзгөрүүлөргө жетелейт. Реформа аракетин толук түшүнүү үчүн биз Курان жана Сүннөткө негизделген Ислам мыйзамы жана доктринасына байланышкан маселелерди жакшы түшүнүшүбүз керек. Азыркы биздин замандагы көйгөйлөрдү кароодо алар физикалык жана коомдук илимдердеги жаңы ачылыштар менен дал келиши керек.

Бирок, ойго жана аракетке зыяндуу таасир тийгизүүчү “атомизм” жана “элитизм” бар. “Атомизм” менен мен Ислам окууларынын колдонууларын коомдун кайсы бир тобунун же бөлгүнүн максаттарына жана кызычылыктарына жетүү үчүн колдонулган каражат катары колдонуусун түшүндүрөм. Ал эми биз атаган “элитизм” термини болсо

идея ишенимди энтузиазмды шыктандырса жана ага жетүүгө чыныгы каалоо жана ниет болсо гана ишке ашарын эске алышыбыз керек. Эгер эки шарт аткарылбаса эч бир коллективдүүлүк интеллектуалдык жана идеологиялык агымды чыныгы жигердүүлүк менен колдойт: (1) коом агымдын максаттарын жана ниеттерин түшүнүшү керек; (2) алар алардын кейгөйлөрүн чечип берет деп ишениши керек. Жалпы коомчулук реформага катышыши керек жана көп Ислам мыйзамдары, чындыгында, коомчулукту эске алат.

ОН БИРИНЧИ БӨЛҮМ

Заманбап Ислам ой жүгүртүүсү: чынжырдын үзүлгөн тогоолорун оңдоо

Көптөгөн Ислам реформа кыймылдарынын ишке ашпай калышы төрөн катылган кемчиликтер бар экенин жана аларды кенири масштабда аныктап оңдоо керек экенин көрсөтүп турат. Жаңы реформисттик аныктамаларды чыгаруу жана кемчиликтердин негизинде жаткан түшүнүктөрдү оңдоодон тышкary, азыркы Ислам ой жүгүртүүсүн түзгөн чынжырдагы үч башкы тогоолорду изилдөө керек. Бул үч тогоолор: ой жүгүртүүгө жана аракетке диний негиздер; орточолук; жана реалисттик колдонуулар.

Ой жүгүртүүгө жана аракетке диний негиздерди түзүү

Дин тууу деген араб сөзү келип чыккан үч жактуу ‘-к-д унгусу тануу же байлоо деген маанини берет. Биз өз жүрөктөрүбүзду же ниет-терибизди кайсы бир чындыкка же идеялга “байласак” же “таңсак”, бул чындык же идеал бизди жетелеген күчтүн булагы болуп калат. Ислам дин эрежелеринин жыйындысында ишеним алсырап жана арамзалык менен боелгондо, бул дин эрежелери аркан анын түйүндөрү ажырап кеткенде жел кемени бир калыпта кармай албай калгандай эле мусулман коомчулугун биримдикте кармай албай баштады. Эгер мусулман коомчулугунун бул доктринаны түшүнүүсү бурмаланып, ажыратылып же толук эмес болсо, ал алардын цивилизациясынын абалында чагылдырылат.

Адамдардын Ислам доктринасына болгон көз карашы ар кандай денгээлде. Булардын бири түшүнүү; экинчиси анын чындыгына ишенүү; дагы бири аны аракет жана ой жүгүртүүнү башкарган күчтүү

булак катары кароо чечими. Саясий ой жүгүрттүү коомдук адилеттүүлүк жана адам укуктарынын баалуулуктарын камтыган Ислам доктриналык негизинен ажыраганда, көп мусулмандар зулумдукту мыйзамдаштырган таризде ойлоно башташкан. Бул “адилеттүү зулум” жана “бүтпөс башаламанга караганда ырайымсыз зулум жакшы” деген сыйктуу фразалардын пайда болушу менен коштолгон.

Аль-Нажжар Ислам доктринасы менен мыйзамдын ортосундагы байланышты бекемдөөгө мусулман ойчулдары тарабынан көрүлүүчүү эки чараны сунуштаган. Бириңчиси, ар бир Ислам мыйзамына байланышкан маселеге доктриналык изилдөө кылуу жана экинчиси ар бир чыккан мыйзам колдонмоловунун туруктуу доктриналык негизи болуусу.

Центрристтик тенденция

Араб *в-с-т* унгусу бир нерсенин ортосу менен байланыштырылат. Ушуну менен ал адилеттүүлүк жана чынчылдык менен байланыштырылат. Кудай мусулман коомчулугун “...ортодогу коомчулук...” деп сүрөттөгөн (*Аль-Бакара сүрөсү 2:143*). Центризм же орточолук, толук Исламдын айырмалоочу сапаты жана универсалдуу башкаруучу негизи. Центризм түшүнүгү ойду жана жүрүм-турумду, логикалуулукту жана аракетти башкарат. Бул Курандын “орто жолунан” же аша чаап кетүү же кайдыгерликке бурмаланып бузулуп кеткенге чейин ушундай улуу цивилизациясына негиз болгон Исламдын сапаты болуп саналат. Орточолуктун негизи мусулмандар дene менен жан дүйнө гармонияда болгон жашоого үйрөтүлгөн жана диний баалуулуктар менен коомдук, экономикалык жана саясий жашоодогу муктаждыктардын ортосунда эч кандай каршылык же талашуулар болбайт дегенди түшүндүрөт.

Бириңчи мусулмандар таянган көз карашка кайтуу кандай болот эле? Бул алардын Ислам доктринасынын тазалыгын, жөнөкөйлүгүн жана ачыктыгын түшүнүүсүн кайра кабыл алуу; руханий чын жүрөктөн сыйынуу; этика бул күчтүү бири-бири менен байланышкан баалуулуктардын тармагы; Ислам мыйзамы ийкемдүү кенири мейкиндик; жана адамдар бул асыл, адеп-ахлак жактан жоопкерчиликтүү акыл-эске ээ Кудайдын кулдары деп түшүнүүсүн билдиrmек. Өзүнүн салт менен азыркы заманды талкуулоосунда аль-Карадави жөнү жок ёткөн мезгилде калып калуу жана келечекке ашыкча тартылуу кереги жок экенин эскертет. Ал Ислам бул эки чекке тен түшпөй, ортодо калаарын белгилейт.

Реалдуулук жана туура колдонуу юриспруденциясы

Текстти чыныгы жашоодогу кырдаалдарда ар кайсы мезгилдерде, жерлерде жана жагдайларда туура колдонууну билүү керек. Диний тексттерди өзүлөрүнүн чыныгы жашоодогу колдонууларындагы көз караштан аныктоо ар түрдүү герменевтикалык каражаттардын пайда болуусуна алып келди, мисалы адам кызыкчылыктарына жана Ислам мыйзамынын жалпы максаттарына *кияс* же окшош ой жүгүртүүдөн артыкчылык берүү болгон юридикалык артыкчылык (*истихсан*) жана чектелбеген кызыкчылыктарга (*истислах*) негизделген ой жүгүртүү. Бирок, тилекке каршы дал ушул каражаттар мусулман укукчуларынын ортосундагы талаш-тарыштын темасы болгон.

Аль-Нажжардын “түшүнүү ыкмасы” уч элементтен турат: (1) изилдөө, (2) жалпылоо жана (3) биргелешүү. Аль-Нажжар текстти түшүнүүнүн төмөнкү негиздерин аныктайт: (1) лингвистикалык, (2) интенционалдык (текст аткарууга аракет кылган максаттар), (3) толуктоочу (текст башка тексттерди кандайча толуктап турат жана башка тексттер менен кантип толукталат) жана (4) рационалдуу.

Аль-Нажжар мыйзам колдонмоловун туура колдонуу тиешелүү методологияны сактоону талап кылат деп айтат. Бул методологиянын негизинде жаткан эң маанилүү принцип, анын көз карашы боюнча, деталдаштыруу же өзгөчөлөө болуп саналат. Реалдуулук түрдүү географиялык жана жарандык контексттерден келип чыккан жеке адамдарга дагы, коомчулукка дагы таасирин тийгизген жагдайлардын, учурлардын жана окуялардын эсепсиз толтому болуп эсептелет. Ошондуктан, кайсы бир токтомду мындай жеке айырмачылыктарды эске албай ар бир кырдаалда бирдей эле колдонуу ал аткарууга аракет кылган максатты ишке ашыrbай эле, тескерисинче кыйынчылык жаратышы мүмкүн.

Ислам мыйзам токтомдорун жашоодогу кырдаалдарда колдонууну туура көрүү реализмге, орточолукка жана диний негиздерди ой жүгүртүүдө жана аракетте колдонууга чакыруу болуп эсептелет. Бул элементтер абдан маанилүү анткени алардын ар бири өз алдынча Ислам мыйзам токтомдорун туура колдонуусун камсыздай албайт. Алардын баары чогуу иштегенде гана биз азыркы Ислам ой жүгүртүүсүнүн негизи болгон чынжырдын тогоолорун бириктире алабыз.

Автор

Сайд Шаббар Марокконун Бени-Меллаль шаарындағы Кади Айиад университетинин Искусство жана Гуманитардық илимдер факультетинде профессор жана ошондой эле ал жакта Ислам ой жүгүртүүсү жана Дин жана Маданият аралық диалогду изилдеген Үчүнчү Өнүктүрүү жана Изилдөө бөлүмүнүн жана Билим жана Цивилизация изилдөөлөр борбору менен Терминология изилдөө тобунун жетекчиси болуп эмгектенген. Ал ошондой эле Марокко жана башка араб университеттеринде чакырылган профессор болгон. Көптөгөн илимий жана маданий коомдорунун мүчөсү болуп, ал көптөгөн улуттук жана эл аралық семинарларга жана конференцияларга катышкан жана Марокко жана эл аралық журналдар менен мезгилдүү басылмаларда анын макалалары жарық көргөн.

Формат 60x84 1/16. Печать офсетная. Объем _____ п. л. Тираж _____ экз.
Отпечатано ОсОО «ДЭМИ». Тел.: 591797